

КРИТИКА НА ЛАБОРАТОРНИЯ СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ЕКСПЕРИМЕНТ

Дончо Градев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Настоящата статия представя критичното развитие на основните ограничения на лабораторния социално-психологически експеримент. Разглежда се изискването на уникалния статус на експерименталния метод като начин за гарантиране на успех в съвременното социално-психологическо изследване. Съществуват важни данни, които, от една страна, поставят ударение върху това, че експерименталният метод води до неприемливо пренебрегване на традиционните изследователски методи и като цяло на социално-психологическото знание. Възможно решение на този проблем се предлага от „Критичната социална психология“, която дава приоритет на качествените изследователски методи.

Keywords: critical social psychology, biases of social-psychological experiment, prerequisites of the successful experimentation, context of social-psychological research

Увод

От позициите на доминиращата социална психология са направени опити да се представят основните характеристики на експериментирането като научни обобщения, неподлежащи на радикални преоценки. На втори план, при обсъждането на научния статус на експериментирането е обособена проблематика, свързана с усъвършенстване на метода. Тази активност на социалните психолози от традиционната ориентация, наред с обичайната практика на добрия изследовател, е израз и на стремежа да се покаже, че експерименталният метод е доминиращ изследователски инструмент именно защото е в процес на развитие в резултат на иманентната критика. Трябва обаче да се посочи, че рекламирането на „оздравителната критика“ спрямо ограниченията на социалнопсихологическия експеримент се приема с подозрение от много социални психолози.

Подходът на критичната социална психология към лабораторното експериментиране обхваща както непреодолимите ограничения на метода, така и несъстоятелността на резултатите от неговото приложение. Критичните психолози не представляват никаква строго организирана общност; понякога пуб-

ликациите на отделните автори носят много различия, но в главните си цели те се припокриват. Общата рамка на единството е очертана от общата теза, че критичните психолози изразяват неудовлетвореността си от традиционната социална психология и търсят пътища за нейното радикално преобразуване. Една от важните стъпки в тази ориентация е критичният анализ на изследователските методи и процедури, произвеждащи фактите за традиционните социалнопсихологически теории.

Лабораторният експеримент и проблемът за контекста на социалнопсихологическите изследвания

*„Малцина са социалните психолози, които,
в един или друг момент,
не са се чувствали неловко
относно социалния вакуум,
при който се провеждат повечето
от техните експерименти“
(Tajfel, 1972¹⁾).*

Средата, в която се провежда лабораторният експеримент, е коренно различна от социалния контекст, в който протичат различните форми на човешкото поведение. Това базисно ограничение на лабораторния експеримент е дискутирано както от представителите на традиционната психология, така и от позицията на критичните социални психолози. Същността на критиката се изразява в обобщението, че лабораторният експеримент произвежда факти, стоящи в основата на социалнопсихологическите теории, които „не работят“ в реалния обществен контекст. Критиците наричат този тип експериментирание „експеримент във вакуум“. Проблемът е не че психолозите не трябва да провеждат изследвания върху поведението в изкуствено създадена среда, а в това, че тези изследвания, и по-скоро теоретичните обобщения от тях, се приемат като валидни за поведението на индивидите в „голямото общество“. Този проблем е разпознат и от представителите на традиционната социална психология, но техните усилия са концентрирани в търсенето на факти и обяснения в защита на неадекватно фаворизирания лабораторен метод. „Към 1965 г., посочва Хендрик²⁾, експерименталният подход бе „царят на методите“. На практика, в някои университети бе дори непrestiжно да се прилагат каквито и да било други методи“ (Panser, 1977:153). Тази тенденция на оценка по принцип се е запазила и до наши дни и може би затова традиционните психолози не разглеждат в дълбочина *ограниченията* на контролираното лабораторно експериментирание. Подобна констатация се отнася и до ирелевантността на лабораторните изследователски резултати спрямо обичайното пове-

дение на хората в реалните социални ситуации. Критичната натовареност на „ирелевантността“ се разглежда така, сякаш тя не съществува като проблем. Посочва се, че: „Първоначално психологията е построена върху естествените науки и е съвсем разбираемо, че използва експеримента като път за разкриване същността на психичните явления... Един експеримент включва стимулации на ситуации от реалния живот по начин, че да бъдат правдоподобни за участващите лица“ (Ларсен, 2010: 40–41). Темата за „ирелевантността“ е подмината в твърдението, че експерименталната лабораторна ситуация включва поведенчески стимули, правдоподобни на тези в реалния социален живот на индивидите. Така с лекота се приема изходната предпоставка, че конструираната лабораторна среда за нуждите на експеримента може безпроблемно да копира ситуации от реалното всекидневие. Безкритичното поддържане на това убеждение е изключително важно за експерименталната ориентация на традиционната социална психология. Изследователите от това направление допускат, че само в *зле* планирания експеримент може да се появи неприятният факт за ирелевантността на лабораторната ситуация спрямо реалния социален контекст. С други думи, появата на дискутираното ограничение на лабораторното експериментиране е въпрос само на изследователска дисциплина. Това едноизмерно виждане очевидно е резултат от предубедеността на мнозинството традиционни психолози, че експерименталният подход е „царят на методите“, гарантиращ успешното изследване на социалното поведение.

След поставянето на въпроса за релевантността на лабораторно получениите резултати на социалния контекст критичните мнения, които не подминават този проблем, чувствително нарастват. Не след дълго време се утвърждава убеждението, че *проблемната релевантност* се оказва едно от сериозните предизвикателства, третиращи смисъла на използването на лабораторния социалнопсихологически експеримент. Разсъждавайки върху неадекватността на експериментирането в „социален вакуум“ спрямо реалното всекидневие, *Гордън Уестланд* прави следното обобщение: „Това, което някои автори започват да подозират, е, че изследванията, извличащи части от живота и налагащи произволни ограничения, могат единствено да доведат до резултати, валидни (ако изобщо са такива) за контекста, в който са получени, и не могат да ни разкрият кой знае какво за това, което ще се случи в нормалния всекидневен живот. Видно е, че ако в това има някаква истина, ако резултатите в някакъв смисъл могат да бъдат артефакти, то и последствията са много сериозни“ (Уестланд, с. 77). Проблемът доколко лабораторната „действителност“ и изследователските резултати, извършени в нея, са адекватни на външния свят, се илюстрира чрез сравнението на проучвания от позициите на природните науки и психологията. „Нека сравним – пише *Уестланд* – психологията с естествените науки на абсолютно просто ниво на откритията, т.е. дори няма да обсъждаме по-високоранговите цели – например, конструирането на теория. Да предположим например,

че химик открива в лабораторията възможността съединение А да реагира със съединение В, за да възникне съединение С. Може да се окаже, че непрактично-то съединение С се произвежда с търговски цели чрез този процес – може би задължителният контрол на концентрацията, температурата, налягането не може да се постигне на широкомасшабно индустриално равнище или ще бъде много скъпо. Независимо от това фактът, че А реагира с В, за да доведе до С, си остава истинско откритие и макар че на практика се случва само в лабораторна ситуация, е къс смислена информация, която обогатява познанията ни за химичните свойства на материята, т.е. по ограничения си начин е „вярно“. Накратко, това не е *артефакт*. То не може да бъде накарано да се случи „срещу природата“. Ако обаче психолог изследовател в действителност създаде в лабораторен контекст човешки реакции, които не биха и не можеха да се случат извън този контекст, тогава човек със сигурност се пита в какъв смисъл може да се каже, че заключенията са „верни“, в какъв смисъл могат да бъдат „смислени“. Психологията често е била атакувана заради неуспеха да *демонстрира* всеобщност – основавайки се на поведението на белите плъхове или на американските колежани от първи курс, но обвинението, че е наука на напълно изкуствени поведения в по същество нереална среда, принадлежи на различен род порицание. Това, как много критици могат да развият тази теза до крайности, вероятно не е много съществено, но не са малко психолозите, които се страхуват, че изкуствеността може да е силно повреждащ фактор... в някои типове изследвания“ (Пак там, с. 77–78). Такива непълноценни изследвания според критичните социални психолози са резултат от неоснователните вярвания на традиционните социални психолози, че манипулациите, обхващащи конструирания модел от независими и зависими променливи, ще доведат чрез реализирането на лабораторното изследване до резултати, чиито натрупвания ще станат основата за стабилни теории, прогнозиращи социалното поведение на индивидите и групите в даденото общество. Изглежда, че вярата в такъв изследователски подход е толкова силна, че критиката на тази теза постоянно се поставя на такава дистанция, която не дава шанс за реални методологически дискусии между традиционалистите и иноваторите в социалната психология. Ето защо такива ключови проблеми, като фаворизирането на взаимодействието между независимите и зависимите променливи в лабораторните условия, на практика остават недосегаеми от критичните мнения. В противоположност на статуквото се посочва, че: „*Наистина* е трудно да се занимаваш с променливите от реалния живот, но изолирането им в лабораторията може да доведе до формулиране на „закони“, които не представляват становището в живота“ (Пак там, с. 79). Тази ясно изразена критична позиция е широко приета сред социалните психолози, несподелящи традиционалисткото приоритизиране на експериментирането в „социален вакуум“. Според *Травърс*: „... основната трудност в приложението на лабораторните изследвания към ситуации извън лабораторията е, че лабораторните променливи не могат

лесно да се идентифицират в реална среда. Изглежда, че в случая с физиката проблемът не съществува в същата степен. Ефектите на гравитацията, както и на разширяването на веществата в резултат на повишаването на температурата, лесно могат да се идентифицират в много практически ситуации. Обратното, колко неясни са подкрепленията на поведението, действащи в класната стая, за разлика от подкрепленията в лабораторията! И наистина, повечето лабораторни учени биха били готови да признаят, че подкрепящите събития в класната стая не са били идентифицирани, а вероятно на този етап не могат да се идентифицират“ (Уестланд, цит. съч: 79–80). Констатациите, които се посочват за класната стая, по същество са принципно идентични и за другите реални структури в обществото – в тях също не могат да се пренесат лабораторните изследователски резултати с цел обяснение на реални конфигурации на социалното поведение. Все по-популярни стават оценките за лабораторните социалнопсихологически експерименти, че те „...по същността си могат да водят до резултати, които да са обобщаеми отвъд конкретната им среда. В скоби си струва да се отбележи нещо интересно: вече е издигната тезата³⁾, че използването на лабораторен контекст създава изкуствени резултати и за нечовешки биологични видове. Ясно е, че това не е проблем, който може да се подмине с усмивка на превъзходство на лицето“ (Пак там, с. 80–81). Заключениеите изречения на това позоваване недвусмислено показват, че експериментирането в *социален вакуум* е съпътствано със значително ограничение, отразяващо се върху научната стойност на „произведените“ по лабораторен път социалнопсихологически теории.

Традиционните социални психолози реагират на тази критика по два начина; те или не я „забелязват“, или предлагат такива теоретико-методологически обяснения, които минимизират несъгласията на техните опоненти. Роберт Фелдмън, изразявайки мнението на повечето представители на традиционното направление, представя следната трактовка на проблема за изкуствената среда на лабораторното експериментиране: „При положение че естественият терен е много по-податлив на появата на фактори, над които експериментаторът няма контрол и които следователно могат да пречат на възможните заключения, би изглеждало, че лабораторията е предпочитаната среда, но лабораторните експерименти си имат и важни недостатъци. Те понякога могат да изглеждат изкуствени и измислени на изследваните лица. Ако това стане, се изправяме пред проблема с *обобщаването*: възможността резултатите от изследването да се прилагат към друга среда и популация, която е различна от непосредствено използваната в експеримента. Необобщаемите лабораторни изследвания могат да дадат резултати, които не ни представят особена информация за социалното поведение по принцип“ (Feldman, 1985: 28). Посочените слабости на експеримента *във вакуум* не се смятат за съществено значими и непреодолими. Посочва се, че: „...лабораторният експеримент си остава доминиращата техника за со-

циалните психолози. Причината е, че недостатъците до голяма степен могат да се преодолеят чрез използването на добре планирани експерименти. При тях, за да се разбере естествено възникващото явление, не е необходимо и дори не е подходящо да се пресъздава ситуацията точно така, както се появява извън лабораторията. Вместо това лабораторният експеримент се опитва да изолира съставните части на явлението, за да улови същността му“ (Ibid.). С други думи: „... лабораторните експерименти не се опитват да копират с абсолютна точност обстоятелствата от реалния живот, а по-скоро да създадат ситуация, която улавя вниманието на изследваните лица и предизвиква репрезентативно на въпросното явление поведение. Събитията в добре планираните експерименти могат да се контролират по начин, който обикновено е невъзможен извън лабораторията, и следователно позволява по-ясни заключения за взаимоотношенията причина–следствие. Разбира се, понякога се налага такава чистота да се купува на цената на малко по-ниска степен на обобщаемост на резултатите“ (Ibid.). Предложената защита на експериментирането в *социален вакуум* може да се разгледа в границите на няколко взаимосвързани оценки.

а) Защитата на дискутираното ограничение на експериментирането допуска (без съществени доказателства), че явленията от реалния свят могат да се „вградят“ в лабораторията не в подробности, а чрез улавяне на същността им. Това твърдение е спекулативно и е предимно следствие от желанието да се приемат като безупречни правилата на лабораторния експеримент. Поколения социални психолози са обучавани в „безпогрешността“ на сциентистката ориентация на социалнопсихологическите изследвания.

б) Доверието в науката и в частност – в социалната психология, е една от съществените причини академичните изследвания да се приемат без спонтанни чувства на недоверие; тъкмо обратното, дори и бъдещите учудване и съмнение изследователски резултати в крайна сметка се приемат на гърба на феномена „научен авторитет“. Ето защо редица погрешни изследователски техники и теории понякога имат много дълъг живот.

в) За да се отстоява някаква позиция, понякога се действа със сила, а не с аргументи. За съжаление, този морално неприемлив факт може да се протърси и в научните среди. В случая на институционализираната социална психология властта принадлежи на тези структури, които поддържат парадигмите на позитивизма и постпозитивизма. А за специалистите от областта е ясно какво значение се отдава на лабораторния експеримент, съобразно принципите на споменатите парадигми.

Моделът „причина–следствие“ в лабораторния социалнопсихологически експеримент и гледната точка на критичната социална психология

Приемането на възможността, че в границите на лабораторния експеримент ще се установяват причините за социалното поведение, е най-ценната характеристика на този изследователски метод. Авторите от традиционното направление, пишещи върху темата за методите на социалнопсихологическото изследване, недвусмислено посочват, че лабораторният експеримент има незаменим потенциал в сравнение с другите утвърдени и използвани методи. Ако се следва логиката, произтичаща от тази предпоставка, може да се заключи, че теоретичният и приложният напредък на социалната психология е първостепенно зависим от успехите на лабораторното експериментиране. Всички други методи (в това число и естествените, и полевите експерименти) имат подчертани слабости, които не им позволяват да се конкурират с лабораторния експеримент. В специализираните публикации по методология на позитивистки и постпозитивистки ориентираните социални психолози се посочва, че ограниченията на т.нар. „други методи“, използвани в изследователската практика, в крайна сметка имат една обща черта – те не могат да регистрират с яснота и прецизност *причините* за социалното поведение. Тази възможност се приписва единствено на лабораторния модел на експериментирането.

Темата за причинността на социалното поведение е широко обсъждана както в позитивистките, така и в алтернативните на тях парадигми, стоящи в основата на различните типове изследователска дейност. „Дали всяко социално поведение има „причина“, или пък социалните учени могат ясно да идентифицират причинните връзки – това е въпрос, който се обсъжда от учените от десетки години насам⁴⁾. Макар и трудно, ако не и невъзможно е „да се докаже“ напълно, че едно събитие или условие причинява друго, науката направи изненадващ напредък, защото *прие* причинните връзки. Предположението, че идентифицираните микроби причиняват различни болести, позволи на медицинските изследователи да контролират много болести, които преди са били смъртоносни. Физиките, приемайки, че законите на физиката точно определят отношенията причина–ефект, успяха да конструират ракети, които отведоха хората на Луната. Социалните учени, макар и още да не са постигнали същите успехи както своите колеги – физиките и медиците, допринесоха за добруването на човечеството посредством приемане на предположението за причинността в своите изследвания. Мислейки на езика на причинните връзки, социалните учени би трябвало да могат да дискутират „законите“ на човешкото поведение. Те, от своя страна, могат да бъдат използвани, за да създадат по-хуманни общества и да облекчат социалните проблеми, каквито са престъплението, душевното заболяване, самоубийството и т.н.“ (Albrecht, Tomas and Chadwick, op. cit., p. 391). От очертаната накратко перспектива на разкриването и интерпретирането на причинните връзки се вижда, че науките за обществото и в частност – социалната психология, приемат сциентисткия модел на мислене с надеждата, че ще могат да постигнат изследователски резултати, подобни на тези от частните науки.

Веднъж приета, тази ориентация налага обвързването на психологическото познание с принципите на позитивистките парадигми.

Възможността да се изследват причинните връзки в социалния свят е теза, която е част от *онтологията* на позитивистките парадигми. В това парадигмално измерение е прието вярването, че в обективния свят (природен и социален) съществува процес на зависимост на дадени явления от определени, външни на тях причини. Динамиката на причините и следствията принадлежи на един обективно съществуващ свят, към който са насочени усилията на изследователите. Лабораторният социалнопсихологически експеримент е методологически инструмент, който отговаря на онтологическите и епистемологическите изисквания на позитивистките парадигми. От тези позиции методът на експериментирането се счита за безпогрешен главно поради факта, че позитивистките ориентации имат най-дълга история и най-висок властови статус в съвременната академична наука и изследователска практика. Това обстоятелство може да се определи като протекция за лабораторния социалнопсихологически метод, подлаган на принципна критика, съпътстваща всички измерения на кризата в традиционната психология. В обобщение може да се посочи, че огромният брой изследвания, реализирани посредством лабораторния експеримент, не спомагат за намаляването или отклоняването на критиката към ограниченията на този метод.

Критичните социални психолози не приемат идеята на традиционните представители на дисциплината, че лабораторният метод подлежи на усъвършенстване и по този начин ще остане „царят“ сред методите, от които зависи напредъкът на психологическото познание. Според тях фаворизираният метод „оцелява“ въпреки критиката, защото е защитен от доминиращите в науката принципи на позитивистката онтология, епистемология и методология. Ето защо, ако критиката на определен метод (в случая лабораторния експеримент) търси успешни решения, тя би трябвало да се насочи към парадигмата, управляваща изследователския процес в дадена област. Не само най-радикалните, но и повечето критични социални психолози, споделят твърдото мнение, че позитивистките парадигми са причината за неуспешните социалнопсихологически изследвания и за продължаващата криза на доверието в традиционната социална психология.

Онтологията на позитивистките парадигми предполага наличието на един обективен, реален външен свят, в който протича животът на хората, чието поведение изследва социалната психология. Такъв тип онтологически вярвания приемат конструирането и приложението на методи, които улавят причинните връзки, обясняващи социалното поведение на индивидите. Предвижда се, че успешната продукция на такива методи може да натрупа обективни факти, стоящи в основата на разкрити социални закони, характерни за обективния външен свят. Убедителното отхвърляне на тази онтология е възможно, ако се

представи алтернативно виждане, каквото е например това, давано от позициите на *конструктивистката парадигма*; в нейните базисни постулати действителността не е обективно дадена, а е социална конструкция – резултат от взаимодействието между членовете на обществото. „Един от най-критичните проблеми на критичната психология – пишат Уенди Роджърс и Рекс Роджърс, – е какво да се прави с „реалния свят“ – света, който Мълки⁵⁾... определя като „нещата извън текстуалността“. Зад и отвъд нашия флирт с дискурса и нашите любовни срещи с текста, нашето пренебрежение към „играта на истини“ и нашата наслада от „езиковите игри“, проблемът с „реалния свят“ отказва да ни освободи от присъствието си. В действителност, дори когато се опитваме да го игнорираме, нашите зложелатели го повдигат отново и отново. Защото това, което Джонатан Потър и неговите колеги⁶⁾ толкова сполучливо са определили като „аргументите на смъртта и покъщнината“,... удря с юмрук по масата и казва: „Хайде, опровергайте ме!“ всеки път, когато заговорим за „социално конструиране на действителността“. Колкото повече разсъждаваме за дискурсивното създаване на значенията, толкова по-гръмки стават възраженията от типа на „Значи, опитвате се да докажете, че Холокост изобщо не е имало, така ли? Че никой не е загинал, така ли? Твърди се, че това е границата, която критичността не успява да прекоси. Както и заявленията от типа на „Нищо не съществува извън текста“ просто не работят, защото извънтекстуалният свят на физическите предмети и реалните събития не може да бъде текстуализиран от нищото. Всички дискусии на света не могат да попречат да се препънете в камъка на улицата, нито могат да възкресят умрелия. Убиват бомбите, куршумите, а не думите“ (Rogers and Rogers, 1977: 67). Конструктивистката парадигмална представа за действителността е съпътствана от остри противопоставяния и крайни несъгласия. Както се вижда от позоваването на Роджърс и Роджърс, онтологическата теза на конструктивизма се нуждае от редица уточнения, за да бъде разбрана и приета като изходна база, стимулираща развитието на критичната социална психология.

Конструктивистите не оставят без отговори възраженията на традиционалистите относно концепцията за природата на понятието „действителност“. Те посочват, че: „Това, което ние влягаме в твърдението, че „нищо не съществува извън текста“, съвсем не отрича съществуването на нещата и събитията извън дискурса. Да отстояваме подобно становище, би означавало да повторим „грешката на атеиста“ при неговото заключение, че Бог не съществува. Тук става дума за нещо друго – за призив да се съмняваме, за радикален агностицизъм (а не за материализма на Хъксли), който насочва вниманието в друга посока – преди всичко към преценката, че „действителността“ възниква за нас чрез неизбежно спорните начини, по които *набираме знания* за нея. Ние твърдим, че „реалният свят на фактите“ не съществува, а че „реалният свят на фактите“ и „въображаемият свят на измисленото“ не могат да бъдат разглеж-

дани като *фактически* отделни и различни неща“ (Ibid., p. 68). В допълнение към съпоставката на двата феномена се посочва, че: „Фактът не е нещо само по себе си, а знание за нещо и винаги се намира в интертекстуално отношение с други форми на знание. Измисленото също не е нещо само по себе си. Но е „въображаемо“, в смисъл че е продукт на въображението. Това не е идентично на твърдението, че измисленото съществува „единствено в съзнанието“... Осъзнаването на цялата сложност на разграничението между факт и измислено има съществено значение за критичната социална психология (като критика на социалната психология), защото оспорва идеята, че можем да получим знание относно „социалното“ в светлината на „факта“, без рефлексивно да се влияем от знанието за „факта“ в светлината на „социалното“... Именно тук се крие предизвикателството на критичния подход към традиционния, заварен сциентистки социалнопсихологически подход, който разглежда „фактите в индивидуалния и социалния живот като неща“, чакащи да бъдат открити и съществуващи независимо от действията за тяхното откриване. Следователно същността на спора не е свързана със съществуването в света на физическите единици (като покъщнината) и случващото се в света на събитията (като смъртта), а в начина, по който ние получаваме знание за тях“ (Ibid., pp. 68–69). Онтологичната картина на конструктивистката парадигма е несъвместима с онтологията на позитивизма и постпозитивизма. Това различие идва да покаже, че критичните психолози, които са приели конструктивистката парадигма, развиват различно мислене за природата на методите, които могат да използват в своите проучвания на социалното поведение. Изразявайки тази методологическа преориентация, критичните психолози Роджърс и Роджърс пишат: „Традиционното направление е станало методологически схоластично до степен на истинска парализа. Явно е, че не са ни нужни просто „нови подобрения“ на установените методи. Имаме потребност (и се опитваме да създадем) средства, чрез които да отправим предизвикателство към самия тип въпроси и отговори, които предпоставят тези методи; средства, за да правим нещо различно. Ние въобще не искаме да прилагаме „методи“ (в тяхното конвенционално разбиране като инструменти на канонически статус), а експлицитно заявени умения за проучване, придобити в процеса на практиката. Първото нещо, което искаме от тях, е да бъдат открити за рефлексивна самокритичност – те трябва да „работят“, когато ги прилагаме към нашата собствена работа. Те трябва да бъдат достатъчно „отворени“ за алтернативни прочити на собствените ни интерпретативни усилия“ (Ibid., p. 78). Философията на тази методологическа ориентация на критичната психология е обобщение на отдавна изказаните идеи за илюзията, че е възможно „...да се измерят обективно психичните явления“ (Ibid., p. 79). Според Стивънсън⁷⁾ тези идеи са завладели северноамериканските психолози. Неговото оценъчно обобщение е следното:

„...Психометрията залива Съединените щати в псевдотестове от всякакъв възможен сорт – тестове за интелигентност, личностни тестове, тестове за умения; ние си прилагаме взаимно тестове по всяко време – когато работим или играем, когато учителите оценяват учениците или обратно. Всеки в Съединените щати изглежда зает с измерване или оценяване на някаква човешка черта – и така до безкрайност. Отброява се всеки успешен удар на бейзболните играчи, всяко успешно силово единоборство на футболистите. Изисква се строга обективност, все едно че това има някакво значение. За мен тази практика е неприемлива, както и схоластиката на ранните християнски философи; тя е в основата си изчерпана и един ден ще изчезне, надявам се в „черната дупка“ на големите илюзии“ (Цит. по Ibid.).

Може би това състояние на нещата имат предвид Роджърс и Роджърс, когато оценяват съвременната позитивистка психологическа методология като схоластична и парализираща. Но както се вижда, „черната дупка“ все още не се е отворила, за да погълне илюзиите на традиционната психология.

Кенет Герген: „Социалната психология като история“ и приложимостта на лабораторния изследователски подход

Името на Кенет Герген е свързано както с идеите на конструктивизма, така и с критичните тенденции в развитието на социалната психология. Неговата статия „Социалната психология като история“, публикувана през 1973 г. (Gergen, 1973), предизвиква остри реакции на неодобрение сред представителите на традиционната социална психология. Герген прави преоценка на статуквото на позитивистки ориентираната изследователска практика на социалните психолози и главно конструира ново виждане за природата на социалнопсихичните явления. Новият образ на социалната психология е *независим* от лабораторното експериментиране, а това прави тази сциентистки ориентирана методология излишна при изучаването на човешкото поведение. Герген обяснява избора на темата на своята публикация в следните термини: „Целта на настоящата работа е да се покаже, че социалната психология представява преди всичко събиране на исторически сведения. За разлика от естествените науки, тя се занимава с факти, които в голямата си част не могат да бъдат възпроизвеждани и които претърпяват значими промени във времето. Не могат да се изведат трайни във времето принципи за човешките взаимоотношения, защото фактите, на които те се базират, като цяло, не остават стабилни. Познанието да бъде натрупано по обичайния за науката начин, защото това познание в повечето случаи не може да надскочи своите исторически граници“ (Ibid., p. 310). Герген поставя акцента върху тезата, че в социалната

психологията познаването не може да надскочи историческите си граници, за разлика от познаването в природните науки, където тези времеви ограничения не са от съществено значение. Проблемът е в това, че посоченото различие се пренебрегва от позитивистки ориентираната социална психология, която *вижда себе си* по подобие на възможностите и развитието на частнонаучното познание. Герген дава конкретен пример с какви принципи и резултати от частните науки се стреми да се идентифицира социалната психология:

„Сферата на психологията обичайно се дефинира като наука за човешко поведение, а социалната психология – като клон от тази наука, занимаващ се с човешките взаимодействия. Прието е, че най-важната цел на науката е да установи общовалидни закони чрез систематично наблюдение. В случая със социалната психология такива общи закони се извеждат с цел да се опише и обясни социалното взаимодействие. Това традиционно гледище за научния закон е преповторено, в една или друга форма, в почти всички фундаментални подходи в тази сфера... Тази гледна точка на социалната психология <...> произхожда директно от схващанията, битували през XVIII в. По това време физическите науки правят забележими приноси към познаването и се е гледало с голям оптимизъм на възможността същите научни методи да се прилагат и при изучаването на човешкото поведение⁸⁾... Ако е възможно да се обособят общи принципи за човешкото поведение, то тогава бихме могли да редуцираме социалните конфликти, да се справим с проблемите на психичните заболявания и да създадем социални условия на максимално благополучие за членовете на обществото... Забележителният успех на естествените науки в извеждането на общовалидни принципи може до голяма степен да бъде приписан на относителната стабилност на явленията в природата... Това са явления, които е възможно да бъдат предизвикани във всяка лаборатория – било то преди 50 години, днес или след 100 години... Ако явленията бяха нестабилни... развитието на естествените науки щеше да е чувствително застрашено. Нямаше да могат да се извеждат общовалидни закони, а описанието на явленията в природата щеше да се ограничава предимно до исторически анализи. Ако явленията в естествения свят бяха непостоянни, естествените науки щяха до голяма степен да бъдат заместени от естествената история“ (Ibid., pp. 309–310).

Невъзможността принципите, по които се развива познаването в естествените науки, да се приложат в сферата на психологията и в частност – на социалната психология, е очевидна. Приеманите като ръководни начала позитивистки парадигми не прехвърлят автоматично престижа на природните науки върху науките за човешкото поведение. Упоритостта, с която социалните психолози подражават на принципите и методите на частните науки, е довела до натрупването на множество факти и базирани върху тях теории, които са неприложими за адекватното прогнозиране на човешкото поведение в реалните жизнени ситуации. Тази парадигмална ригидност на традиционната социална психология

е може би базисната причина за нарастващото недоверие към съвременната социална психология – такава, каквато се преподава в академичните институции и се прилага съобразно нуждите на практиката. „В светлината на настоящия дебат – отбелязва Герген, – продължаването на опитите за изграждане на общи закони за социалното поведение изглежда безсмислено, а свързаните с него убеждения, че познанието за социалните интеракции може да бъде акумулирано така, както се натрупват данните в естествените науки, се оказват неоснователни. Накратко, изучаването на социалната психология е предимно историческо начинание. Ние по необходимост сме въввлечени в системата на съвременните отношения. Ние прилагаме научната методология, но в резултат не получаваме научни принципи в традиционния смисъл. В бъдеще историците може би ще се върнат към тези източници, за да постигнат по-добро разбиране за живота в нашата ера. Въпреки това психолозите в бъдещето вероятно ще намират, че съвременното познание им е от твърде малка полза“ (Ibid., pp. 316–317). Независимо дали има или не консенсус относно познанието за социалното поведение, натрупано в традиционната социална психология, на практика, поради властта на позитивистките парадигми, това познание се използва за прогнозиране и контрол на човешкото поведение, без да се слагат времеви рамки за тези прогнози. Тази практика е несъвместима с разбирането на социалната психология като история – теза, която отхвърля схващането за кумулацията на познанието, несъобразено с историческите граници, които препятстват изграждането на трайни във времето модели на човешките взаимоотношения.

Представяйки конструктивисткия подход в съвременната социална психология, *Шихирев* извежда на преден план пет концептуални виждания на *Кенет Герген*, систематизирани в книгата му „Към преобразуването в социалното познание“ (Gergen, 1985):

„1. Познанието за социалния живот следва да се разглежда не като „отражение“ на външната реалност, а като „преобразуване“, трансформация на опита в езиковата реалност, в „лингвистичната онтология“.

2. Поведението на човека следва да се разглежда не като следствие от някакви неизменни закони, програми, а като резултат от поредица приемани за произволни, свободни, автономни решения.

3. Познанието за социалното поведение (норми, правила и т.н.) и значението на това познание следва да се разглежда не като процес на натрупване, а като процес на непрекъснат исторически преглед, на интерпретация в зависимост от променящия се социокултурен контекст.

4. Теорията, в това число – социалната психология, е не просто систематични познания, а средство за преобразуване на действителността.

5. Познанието не може да бъде ценностно свободно. Проблемите на етиката (moraldebate) трябва да играят все по-голяма роля в изследването на човешкото поведение“ (Цит. по: Шихирев, 1999, с. 360–361).

Отграничените пет тезисни позиции представляват обобщения относно „... дискусията за кризата на господстващата позитивистка парадигма в социалната психология и предлаганите алтернативи...“ (Пак там, с. 360). Конструктивизмът е алтернатива на позитивистката парадигма както в класическия ѝ вид, така и в образа на нейното развитие – постпозитивизма. Лабораторният експеримент, който е гордостта на позитивистки ориентираната социална психология, е изначално изоставен от изследователите, приели базисните принципи на конструктивистката парадигма. Една от важните характеристики, по която критичните социални психолози се отличават от традиционното направление, е принадлежността им към идеите на социалния конструктивизъм.

В специализираната психологическа литература критиката на социалния конструктивизъм спрямо експерименталната социална психология доста осезателно се свързва с идеите на Герген и неговите многобройни последователи. Тази активност обхваща няколко взаимосвързани оценъчни позиции на конструктивизма относно изследователската ориентация на традиционните социални психолози. Според *Джон Джост* и *Ари Круглански* на практика съществуват три взаимосвързани критики, които социалните конструктивисти отправят по адрес на експерименталната социална психология.

Първа и най-популярна е методологическата критика, според която експерименталните психолози не прилагат (противно на убежденията си) обективни методи за отделяне на фактите от измислиците и за разработване на точни теории за причините и последствията от социалното поведение... Социалният конструктивизъм отхвърля идеята, че е възможно с помощта на научни методи да се създаде „огледален образ на действителността“... Други възражения са адресирани към начините, по които експерименталните психолози упражняват професията си, оставайки верни на методологическия индивидуализъм и абстрактния универсализъм... По-нататък социалните конструктивисти разглеждат знанията, създадени от експерименталните социални психолози, като ограничени до конкретните исторически, културни и идеологически контексти..., докато самите експериментатори често смятат, че изследват всеобщи характеристики на човешката природа.

Вторият тип критика може да се определи като политическа. Според социалните конструктивисти експерименталните социални психолози допускат не само епистемологическа грешка (относно възможностите да бъдат разработени универсално приложими теории за абстрактния индивид), но освен това вземат страна на потисническите елити⁹⁾... по-конкретно, когато експерименталните психолози не съумяват да видят идеологическите ограничения на своите теории, че поддържат статуквото, защото твърдят, че съществуващото положение е единствено възможното поради даденостите на човешката природа...

Третият тип критика – обвиняваща експерименталното направление в професионална нечестност, се гради върху политическата практика. Отчитайки

социокултурния характер на продуктите на дейността си, представителите на експерименталния подход заблуждават обществеността, че получените научни знания са верни, независимо от конкретната гледна точка на дадения изследовател. Така се стига до извода, че експерименталната социална психология носи отговорност не само за неправилното разбиране на собствената си роля, но и за преувеличаването и неточното интерпретиране на тази роля с цел обслужването на егоистични цели“ (Jostand Kruglanski, 2002, pp. 170–171). Явно е, че критиката на експерименталната психология е много остра и „шумна“, за да остане *без внимание от засегнатата страна* (макар че е забелязана и такава тенденция). Според Джост и Круглански: „Като цяло, преобладаващата реакция сред експерименталните психолози към критиката на социалните конструктивисти може да се определи като „затягане на редиците“; като резултат те се обединяват около тези елементи в подхода си, които са предмет на най-остра критика. В този смисъл конструктивистката критика предизвиква „бумерангов ефект“, довежда до нещо съвсем различно от целта си. Вместо да поощри отварянето към нови идеи, готовността да се поемат рискове и да се изучават нови насоки, социалните психолози, изглежда, стават все по-предпазливи и консервативни в методологическия си подход... Едва ли е нужно да се доказва, че подобна предпазлива ориентация възпрепятства изучаването на нови културни и исторически перспективи и освобождаването от хватката на научната схоластика, така енергично препоръчвани от социалните конструктивисти“ (Ibid., p. 171). Тази ситуация все още остава непроменена, въпреки че съществуват отделни опити за примиряване на противоречията между социалния конструктивизъм и експерименталната социална психология. Инициативата обаче не е от страна на конструктивисткия подход; в крайна сметка остава съмнението, че подобни „дискуссионни“ усилия са продиктувани от целта да се запази статуквото на традиционната позитивистки ориентирана социална психология, застинала на най-високия си връх – лабораторния изследователски метод.

В литературата по критична социална психология конструктивисткият подход е представен без завишени очаквания и с ясни нотки на самокритичност (Parker, 1997; Kitzinger, 1997; Potter, 1997; Roiser, 1997; Iniguez, 1997; Walkerdine, 1997).

БЕЛЕЖКИ

1. Tajfel, H. (1972) Experiments in a vacuum. In J. Israel & H. Tajfel (Eds.) *The context of socialpsychology: A critical assessment* (pp. 69-119). London, Academic Press
2. Hendrik, 1977, p.20.
3. Kavanau, 1964, p.490.
4. Braithwaite, 1960.

5. Mulkay, 1985.
6. Edwards, D., Ashmore, M., Potter, J., 1955.
7. Stephanson. 1987, pp. 134–135.
8. Carr, 1963.
9. Hare-Mustin and Maracek, 1988; Ibanez, 1997; Neuman and Holzman, 1996; Parker, 1997.

ЛИТЕРАТУРА

- Ларсен, К. (2010). Социална психология: Теоретичен и приложен аспект. В: Ларсен, К. и К. Крумов (съст.). *Социална психология: Нов поглед към личността и социалния свят*. София: Софи-Р.
- Уестланд, Г., (2002). „Лабораторната“ криза; Статистическата криза. В: Градев, Д. (съст.) *Христоматия по социална психология. Възникване, предмет, изследователски*. София: Софи-Р.
- Gergen, K. J. (1973). Socialpsychologyashistory. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 1986, Vol. 26, No.2.
- Gergen, K. J. (1985b). The Social Constructionist Movement in Modern Psychology. *American Psychologist*, 40. In: Fox, D. and I. Prilleltensky (Eds.). *Critical Psychology. An Introduction*. 1997, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Hare-Mustin, R. T. and J. Marecek (1997). Abnormal and Clinical Psychology: The Politics of Madness. In Fox D. and I. Prilleltensky (Eds.). *Critical Psychology. An Introduction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Ibanez, T. (1997). Why a Critical Social Psychology? In: Ibanez, T. and L. Iniguez (Eds.), *Critical Social Psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Iniguez, L. (1997). Discourses, Structures and Analysis: What Practices? In: Which Contexts? In Ibanez T. and L. Iniguez (Eds.), *Critical Social Psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Jost, J. T. and A. W. Kruglanski (2002). The Estrangement of Social Constructionism and Experimental Social Psychology: History of the Rift and Prospects for Reconciliation. In *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 6, No. 3.
- Pancer, S. M. (1997). Social Psychology: The Crisis Continues. In: Fox, D. and I. Prilleltensky (Eds.). *Critical Psychology. An Introduction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Parker, I. (1997). Discursive Psychology. In Fox D. and I. Prilleltensky (Eds.). *Critical Psychology. An Introduction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

- Potter, J. (1997). Discourse and Critical Social Psychology. In: Ibanez, T. and L. Iniguez (Eds.), *Critical Social Psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Rogers, R. S. and W. S. Rogers (1997). Does Critical Social Psychology Mean the End of the World? In: Ibanez, T. and L. Iniguez (Eds.), *Critical Social Psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Roiser, M. (1997). Postmodernism, Postmodernity and Social Psychology. In: Ibanez, T. and L. Iniguez (Eds.), *Critical Social Psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Tajfel, H. (1972). Experiments in a vacuum. In J. Israel & H. Tajfel (Eds.), *The context of social psychology: A critical assessment*, 1972. London: Academic Press.
- Walkerdine, V. (1997). Postmodernity, Subjectivity and the Media. In: Ibanez, T. and L. Iniguez (Eds.), *Critical Social Psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

CRITIQUE OF THE LABORATORY SOCIAL-PSYCHOLOGICAL EXPERIMENT

Abstract. The present paper represents the critical development of the basic limits of the laboratory social-psychological experiment. It reveals the demand of the unique status of the experimental method as a means of securing success in the contemporary social-psychological research. There is important data, which - in one hand - emphasize on the fact that the experimental method leads to unacceptable neglecting of the traditional research methods, and, in general, of the social-psychological knowledge. A possible solution to that problem is offered by „The Critical Social Psychology“, which gives priority to the qualitative research methods.

Prof. Doncho Gradev, DSc

✉ Sofia University „St. Kl. Ohridski“
15, Tzar Osvoboditel Blvd.
1504, Sofia, Bulgaria
E-mail: zahiaron@abv.bg